

УДК: [94:332] (477.43/.44–22) «192/193»

Володимир Рубан

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ НА ТЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ» УСРР У 1920–1930-Х РР.

У статті досліджуються регіональні соціально-економічні і політичні особливості Поділля у 1920–1930-х рр. Акцентується увага на «прикордонному статусі регіону», який зумовив проведення постійних «чисток політично неблагонадійного населення» та проведення перманентних репресивних акцій. Вони проводилися у контексті реалізації конкретних завдань, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Також порушуються проблеми національного складу населення та демографічні втрати під час державного терору після буремних подій Першої світової війни та національної революції, що спричинили значну міграцію та зміни адміністративно-територіального поділу. Розкрито зміст особливостей сільськогосподарського і промислового розвитку регіону. Вивчено питання економічного простору, який еволюціонував у напрямку утвердження панування державно-бюрократичного сектору народного господарства, суттєво обмежуючи таким чином матеріально-фінансові ресурси селянського повстанського руху. Агресивна економічна та позаекономічна політика радянської влади погіршувала якість життя всіх соціальних верств людності, підтримуючи таким чином постійне її невдоволення функціонуючою в регіоні та Україні в цілому адміністративно-політичною системою.

Ключові слова: Поділля, політичні репресії, регіональна специфіка, сільське господарство, промисловість.

Політико-економічна ситуація на Поділлі у 1920–1930-х рр. залишається об'єктом наукового дослідження. Учені чимало опублікували праць про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток регіону, відзначаючи його специфіку. Значну роботу із вивчення Поділля досліджуваного періоду проводять викладачі, аспіранти та докторанти історичного факультету Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка та Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати їх наукових пошуків публікуються в історичних серіях «Наукових праць» і «Наукових записок» відповідних навчальних закладів.

Але вчені не акцентували дослідницьку увагу на комплексному аналізі регіональних особливостей Поділля у 1920–1930-х рр. – періоді, коли різко змінювалися соціально-економічні і політичні умови життя подільської громади. Тому на основі вже проведених досліджень та виявлених архівних документах означимо основні специфічні політичні та соціально-економічні риси розвитку Поділля у 1920–1930-х рр.

Одним із чинників, що визначало специфіку Поділля – це прикордоння. Межуючи із Польщею та Румунією – вірогідними противниками СРСР – Поділля було прикордонним регіоном не лише радянської України, а всього Союзу РСР. Саме цей чинник вагомо впливав на ухвалення рішень щодо цього регіону вищим партійно-радянським керівництвом як СРСР, так і республіки [33].

Зокрема, демаркація кордону СРСР із капіталістичними країнами не завжди співпадала із економічними, етнічними, адміністративними реаліями, що склалися упродовж тривалого історичного періоду. Кордон позбавив традиційних ринків збуту ремісничої, промислової, сільськогосподарської продукції, розділив населенні пункти, адміністративні одиниці, що мали численні і різнопланові зв'язки. Також кордон розділив родини. Гродмадяни, незважаючи на офіційні бар'єри, шукали способів спілкування, вирішення побутових проблем. На початку 1920-х рр. охорона кордону було досить номінальною і люди із прикордонних сіл за потреби переходили кордон. При затриманні органи держбезпеки брали таких осіб на оперативний облік і вони потрапляли до категорії «політично неблагонадійні особи» [40]. Під час «великого терору» наявність родичів за кордоном чи «участь у контрабандних операціях» 1920-х рр. стала одним із мотивів арешту і суворого покарання [33, с. 76.].

Прикордонний статус регіону зумовив проведення постійних «чисток політично неблагонадійного населення» та проведення перманентних репресивних акцій. Вони проводилися у контексті реалізації конкретних завдань, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Так, при проведенні суцільної колективізації як із прикордонних районів, так і всього Поділля зокрема, активно виселялися куркулі. У новостворені колгоспи направлялися демобілізовані червоноармійці, постачалася сільськогосподарська техніка. Такі колгоспи повинні були стати

вітриною «соціалістичного способу життя». Станом на 1 березня 1930 р. 30 червоноармійських колгоспів України були забезпечені тракторами, Наркомат землеробства УСРР лише у січні направив на їх облаштування понад 750 тис. крб. [39].

У наступні роки практика депортації із прикордонних регіонів лише набирала обертів. Основними критеріями для примусового виселення були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Із прикордонних районів УСРР 1–9 лютого 1935 р. вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу», які були направлені у спецпоселення Біломоро-Балтійського каналу. Серед них – 615 німецьких, 681 польських, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських сімей [42, с. 50].

Упродовж 20 лютого – 10 березня 1935 р. із прикордонних районів Поділля у внутрішні райони УСРР виселено 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 виселених господарств), 12828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб) [42, с.50]. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українці, 2866 – поляки, 1903 німці. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. У їх садиби на Поділлі в'їхали 1016 господарств (4217 осіб) колгоспників і демобілізованих червоноармійців із Чернігівської та Київської областей [34, с. 127–149; 47, арк.1–8].

У контексті ліквідації «політичної неблагонадійності» населення прикордоння проводилися також етнічна чистка Поділля. Дослідниця історії Поділля Н. Тітова зазначила, що масові репресивні заходи мали убезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у 1937–1938 рр. на Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) Й. Сталіна [44–45]. Його політику повністю підтримували місцеві керівники. У листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський звинувачував польські громади у шпигунстві, минулій участі у контрабандних операціях, наявності родичів, які залишили СРСР, «приналежності до релігійного активу та іншого контрреволюційного елементу» [26, с.341]. Отож восени 1935 р. із прикордонних районів Поділля, за ініціативи політбюро ЦК КП(б)У, депортовано у Харківську, Донецьку й Дніпропетровську область 1500 польських сімей. Наступна хвиля депортація поляків у кількості 15 тис. сімей була запланована наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою на травень-вересень 1935 р. Їх планувалося виселити до Казахстану [42, с. 53–56]. У листі до голови РНК СРСР В. Молотова про результати першої хвилі депортації у лютому-березні 1935 р., він писав: «Проведені переселення значною мірою очистило прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 р. контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, в ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним» [42, с. 54].

Серйозною проблемою для місцевого партійно-радянського керівництва стала єврейська громада. Її представники проживали у подільських містечках, де іноді складали до 75 % населення [52, с. 190]. У 1920-х рр. швидкими темпами почалося соціальне розшарування традиційної єврейської общини. На його тлі існуючі єврейські сіоністські громадські організації почали різко збільшувати свою чисельність. Про їх темпи росту та політичну активність інформував прокурор УСРР Л. Крайнев: «В круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. – 15000 чол., на січень 1925 р. – 26000 чол., на січень 1926 р. – 30000 чол.» [48, с.84]. Секретар Головного бюро єврейської секції при ЦК КСМ Д. Монін під час відрядження у липні 1925 р. в Україну для обстеження умов життя та праці єврейської молоді писав про її важке економічне становище: «Відсоток безробітних серед робітничої, кустарної і декласованої молоді доходить до 70–80 %, кількість підростаючої молодощі, що шукає собі використання постійно зростає. У велику промисловість єврейська молодь мало втягнута. В ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо» [24, с.241]. Він також відзначив значний рівень антисемітизму серед низового партійно-радянського керівництва, чисельні відмови у прийнятті на роботу чи у навчальні заклади, обвинувачення у дрібнобуржуазності. Д. Монін навів приклад діяльності начальника залізничного депо містечка Янів, який ділив сезонних робітників – членів комсомольського осередку на «містечкових» і «сільських». Перших він відправляв додому, а «сільським» він давав роботу, значить і заробіток. Для ілюстрації нездатності містечкової молоді до важкої праці, він надав двом молодим євреям надважку роботу. Познущавшись, він через деякий час відправив їх додому. Зважаючи на утиски та економічну ситуацію, чимало єврейської молоді почало поповнювати лави сіоністських

організацій. Так, у Одеській губернії нараховувалося більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі – понад 5000 осіб, на Київщині – понад 2000 осіб [24, с. 248, 257].

Для ліквідації сіоністського руху використовувалися місцеві апарати органів державної безпеки. Співробітники Державного політичного управління (далі – ДПУ) УСРР були обмежені існуючими правовими обмеженнями, антирадянську діяльність сіоністів в умовах існування цілого ряду дозволених різних єврейських організацій (Макабі, Гехолуц) було надто важко довести. Основним видом покарання стало адміністративне вислання. У січні-листопаді 1926 р. співробітники ДПУ УСРР провели 886 арештів, з них представлено до адміністративного вислання 301 особу, вислано за межі УСРР – 237 осіб. Найбільша кількість вислана із Київського (33 осіб), Одеського (30 ос.), Проскурівського (17 ос.), Вінницького (16 ос.), Кам'янець-Подільського (12 ос.) округів [48, с.86–87].

Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон, аналізуючи ситуацію із розвитком сіоністського руху в Україні, заявив про її певну особливість: «в силу історичних об'єктивних причин ця дрібна буржуазія уособлювала три четвертих, якщо не більше єврейських мас, що населяють Україну і, таким чином, класове питання, чисто економічна боротьба перетворюються в боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху з меншими збитками для всієї єврейської маси загалом» [32, с. 209; 49, с. 243;]. Однак подальші кроки вищого партійно-радянського керівництва країни засвідчили дотримання курсу на знищення незадоволених політикою радянської влади.

Приналежність до етнічної спільноти держави-сусіда та «політична неблагонадійність» стала головними мотивами у реалізації масових операцій під час «великого терору» 1937–1938 рр. Співробітники органів державної безпеки Поділля арештовували громадян за наступними внутрішніми нормативними актами НКВС СРСР: оперативний наказ № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР», № 00447 НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів», № 00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників Батьківщини, членів сімей репресованих учасників право-троцькістських організацій», № 00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), № 00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), циркулярів № 409 від 5 серпня 1937 р. (операції по репресії найбільш активних антирадянських елементів в таборах), № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), № 50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештам греків), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), № 202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), меморандуму № 49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція) та ін.

Співробітники наукових колективів, які працювали над виконанням державної програми «Реабілітовані історією» у Вінницькій та Хмельницькій областях встановили попередню статистику позасудових репресій. Так, упродовж 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – 3 листопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом, засуджено 12682, із них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр., згідно протоколів «двійки», засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб [1, с. 15–19]. У Кам'янець-Подільській області 19 жовтня 1937 – 5 листопада 1938 рр. «трійкою» засуджено і розстріляно 9006 осіб, «двійкою» – засуджено 4762 особи, з них розстріляно 4191 особу [2, с.74–79].

У звіті УНКВС у Вінницькій області про роботу впродовж 1 липня 1937 р. – 10 січня 1938 р. перелічувалися так звані «лінії роботи». Всього в області заарештували 18 тис. 048 осіб. Попри всю важливість статистики жертв сталінського режиму, для нашого дослідження мають значення «небажані» для політичного керівництва СРСР соціальні та етнічні групи громадян у південно-західному прикордонному регіоні СРСР. Зокрема, «польська контрреволюція і шпигунство» – 6930, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 658, «українських націоналістів» – 3101, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 2122, «румунське шпигунство» – 1110, «троцькісти і праві» – 360, «церковно-сектантська контрреволюція» – 1167, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 992, «учасники військово-фашистської змови» –103, «німецька контрреволюція і шпигунство» –171, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 43, «латиська контрреволюція і шпигунство» – 39, «японська контрреволюція» – 15 [2, с.49; 7, арк.197; 33, с. 81]. Цілком зрозуміло, що подана статистика є проміжною. Однак, чітко висвітлено основні параметри політичної, етнічної та соціальної чистки прикордонного регіону.

Окремі вчені при аналізі цієї статистики наголошували на використанні державного терору для зміни етнічної конфігурації на Поділлі. Передбачалося максимальне вилучення не лише

потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громади, які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, «злочин» яких був лише у приналежності до польської, румунської чи іншої нації мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВС СРСР не обмежував місцеві апарати держбезпеки у арештах за «національними лініями». Варто звернути увагу, що 90 % громадян, арештованих за «національними лініями», згідно з вироками «двійки», були розстріляні [33, с. 81].

Цитована статистика, виявлені й опубліковані дослідниками документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, фондів партійних органів із обласних архівів демонстрували також загальну оцінку місцевого партійно-радянського апарату та керівників органів державної безпеки «політичного обличчя» населення регіону. У щомісячних записках секретарі райкомів КП(б)У доповідали про факти «контрреволюції», «непокори», «небажання виконувати політико-господарські кампанії». У політико-економічному огляді Вінницького окружного комітету КП(б)У за 1927 р. стверджувалося, що серед міської та сільської інтелігенції переважають «антирадянські елементи» [16, арк. 50–56]. Подібну ситуацію констатував секретар Могилів-Подільського окружного КП(б)У Смаль у вересні 1928 р. Він заявив, що серед інтелігенції є чимало противників радянської влади, готових до активних дій. Інша частина скептично ставиться до дій влади, в «антирадянських проявах участі не приймає» [10, арк. 26–27].

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 7 березня 1932 р. вказував, що регіон по «засміченості контрреволюційним елементом усіх відтінків займає одне із перших місць». На його думку, цьому сприяли «відсутність пролетарських осередків», «близькість західно-капіталістичних країн із відомими колонізаторськими, а пізніше інтервенціоністськими тенденціями». Саме ці країни начебто створили сприятливі умови для розвитку української контрреволюції і впровадження у заможні прошарки селянства ідеї «української дрібнобуржуазної державності». Провідниками цієї ідеї стали численні осередки українських меншовиків й есерів, які «надали суттєву підтримку УНР у справі організації низових органів влади, а після заняття Поділля червоними військами, у справі організації бандитських і повстанських загонів».

Також «впровадженню ідеї української державності серед селянської маси сприяла концентрація тут упродовж 1917–1920-х рр. відомих діячів українського національного руху через перебування у Вінниці – Кам'янці-Подільському уряду УНР, Галицької польсько-петлюрівської армії, значні залишки якої осіли на Поділлі, створивши глибокі контрреволюційні корені, залишивши чимало прихильників і на цей день» [13, арк. 29]. За логікою В. Лєвоцького, повстанські загони відомих отаманів початку 1920-х рр. Лихо, Шепеля, Чалого, Заболотного, що поповнювалися за рахунок «куркульсько-заможних прошарків», були доказом наявності широкого контрреволюційного підпілля.

В. Лєвоцький акцентував увагу місцевого партійного керівництва на функціонуванні українських націоналістичних підпільних та повстанських організацій у різних районах області, що начебто діяли наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Серед них навіть була «Подільська філія українського національного центру» і т.д. Загалом, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР зафіксував діяльність декількох десятків повстанських осередків у сільській місцевості. До їх складу входили «куркулі», «середняки», «заможні», «сільські службовці», «церковники», «учні семирічки» тощо. Їх основною метою В. Лєвоцький означив «повалення Радянської влади». Стихійні селянські виступи під час суцільної колективізації 1930 р. кваліфікувалися ним як організований збройний спротив проти радянської влади [13, арк. 29–48].

Таким чином, для більшовицьких керівників Поділля було прикордонним регіоном СРСР із значною кількістю «політично неблагонадійного населення», що готувалося до «повалення радянської влади». Демографічна та соціально-економічна структура Поділля теж мала певні особливості. Станом на 1915 р. на Поділлі проживало понад 4 млн населення, із них у містах мешкало 8,8 %, у селах – 91,2 %. Корінним населенням були українці – 79,1 %, євреї – 12,3 %, росіяни – 5,2 %, поляки – 2,3 %. Понад 75 % населення займалося сільським господарством, 7,4 % зайнято у промисловості [38, с. 94; 4, с. 57].

Після буремних подій Першої світової війни та національної революції, що спричинили значну міграцію, зміна адміністративно-територіального поділу (перехід із триступеневої системи – губернія – округ – район на двоступеневу – округ – район) згідно перепису 1926 р. дещо зменшилася кількість населення Поділля (табл. 1).

Таблиця 1

Попередні підсумки перепису міського та сільського населення по округах (1926 р.)

Назва Округа	Міське населення			Сільське населення			Всього
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Разом
Вінницька	66 712	64 322	131 034	309 524	334 235	643 759	774 793
Могилівська	21 073	21 963	43 036	227 093	251 910	479 003	522 039
Проскурівська	30 594	34 584	65 178	242 181	259 722	501 903	567 081
Тульчинська	33 113	33 679	66 792	304 291	331 520	635 741	702 533
Кам'янецька	23 997	25 584	49 581	232 672	256 987	489 659	539 240

Населення Вінницької області, створеної у 1932 р., різко збільшилося знову таки за рахунок включення частини районів сучасної Житомирщини, Київщини та Черкащини. Загалом нараховувалося 71 район, де проживало понад 5,2 млн осіб [14, арк. 1–4; 59, с.123]. Після передачі Бабанського, Монастирищенського, Оратівського, Плисківського, Погребищенського, Уманського, Христинівського районів Київській області населення зменшилося до 4 млн 726 тис. осіб [23, с.8]. Після Голодомору 1932–1933 рр. Вінницький обком КП(б)У станом на 1 липня 1934 р. зафіксував наявність 3598336 [12, арк.135] (за іншими даними 3944523) [15, арк. 1–104] осіб в області.

На протигагу сільськогосподарських регіонів України початку ХХ ст., звідки вивозилася сировина, на Поділлі діяла значна кількість підприємств переробки сільськогосподарської продукції, що головним чином розміщувалася у містечках [5, с.156]. Першість тримали переробка цукрового буряка, спиртова та борошномельна промисловість [4, с.57]. Вагому частку складали виробництво сухофруктів, тютюну, шкіри, сукна, паперу, пивоваріння тощо. Аграрне перенаселення забезпечувало необхідну кількість робочих рук. Станом на 1917 р. 20,5 % селянських господарств були безземельними або із наділом до 1 дес., 42,5 % – мали від 1 – до 3 десятин землі [4, с.60; 6, с.6]. Такий розмір земельної ділянки не забезпечував покриття необхідних життєвих витрат. Тому значна кількість селян змушена була працювати на сезонних роботах на переробних підприємствах для забезпечення життєвого мінімуму власних родин. У середині 1920-х рр., за даними Подільського губернського статистичного бюро, надлишок робочої сили складав щонайменше 450 тис. працездатного населення [53, с. 164–167].

Розвитку промисловості та торгівлі сприяла розвинута залізнична мережа, що була значною, ніж у більшості російських губерній. За густотою мережі та вантажообігом Поділля у 1912–1913 рр. переважало Київську та Волинську губернію [3, с. 76]. Будівництво залізничних станцій, депо потребувало висококваліфікованої робочої сили, розвитку супутніх підприємств. Промисловим центром Подільської губернії на початку ХХ ст. стала Вінниця, де були побудовані металообробні підприємства та хімічний завод. Однак, кількість промислових робітників і показники їх виробництва, у порівнянні із промисловими південними губерніями Російської імперії, були мізерні.

Під час Першої світової війни, національної революції 1918–1922 рр., масового повстанського руху початку 1920-х рр. були зруйновані більшість економічних зв'язків між селянським господарством та місцевою переробною промисловістю. Це призвело до подальшого зубожіння населення. Реалізація засад нової економічної політики спричинила поступове відновлення підприємств та збільшення кількості робітників. Станом на 1923 р. на Поділлі їх налічувалося 30461 осіб, із них понад 55 % були некваліфіковані робітники або різноробочі. Серед кваліфікованих робітників «металісти» становили 7,2 %, харчової промисловості – 5,9 %, шевці – 5,5 %, місцеві «транспортники» – 3,4 %, залізничники – 3,4 % [11, с.13]. Вінницький дослідник Ю. Степанчук, аналізуючи робітничий прошарок у соціальній структурі Поділля, стверджував про зростання ролі робітників у соціально-економічному житті регіону у 1920-х рр. [43, с.77–80].

Наступною серйозною проблемою місцевого партійно-радянського апарату стали подільські містечка. Заселенні, здебільшого євреями, вони існували за рахунок торгівлі, ремісництва, кустарного виробництва щодо первинної переробки сільськогосподарської продукції. Основними постачальниками сировини і замовниками їх продукції були селяни. Найменша руйнація цих зв'язків означали зубожіння всіх учасників виробничого ланцюга. Особливості подільського єврейського містечка (штетла) вже присвячено окремі праці [8, с.149–155; 9, с. 155–160]. У 1998 р. навіть відбулася конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи «Штетл» як феномен єврейської історії» [8–9].

Ситуація у подільських містечках наприкінці 1920-х рр. яскраво описана у політико-економічних оглядах секретарів районних та окружних комітетів КП(б)У. Секретар Могилів-Подільського окружкому КП(б)У у червні 1928 р. писав секретарю ЦК КП(б)У О. Медведєву, що населення містечок знаходиться у важкому становищі через виконання партійних директив щодо зруйнування приватної торгівлі та ремісництва: «Молодь містечка немає можливості використати свою силу – росте без

усяких перспектив. Направити цю силу у кооперативне русло (різного роду збутові артілі, кооперативи, птахівництво, яйцезаготівлі і т.д.) неможливо через відсутність коштів». Деякі мізерні кошти мали окремі категорії населення м. Могилів-Подільський: «Із 23 тис. населення міста 700 осіб кустарів, півтора десятка фруктових магазинчиків із обігом у 1000 крб. у місяць, члени профспілок радянських і кооперативних установ (у них працює не більше 250 осіб). Заробіток, більший за 80 крб. мають у містечку не більше 100 осіб. Виходить, що все місто живе за рахунок відповідальних працівників у місті». Далі секретар окружному вимагав негайної державної підтримки [10, арк. 2–4]. При подальшій індустріалізації та суцільній колективізації сільського господарства традиційні «єврейські професії» зникнуть. Люди будуть позбавлені засобів до виживання.

Соціальна структура єврейського населення у подільських округах чисельно дещо відрізнялася, однак структурно була стабільною. У Кам'янець-Подільському окрузі 82 % євреїв займалося торгівлею, бідні кустарі складали – 5 %, «заможні елементи» – 2 %; у Шепетівському окрузі торгівці – 35,6 %, бідні кустарі – 26,1 %, члени різних спілок – 17,4 %, біднота, особи невизначених професій – 19,6 %; У Проскурівському окрузі кустарів і ремісників налічувалося 30 %, торгівців – 25 %, постійних і сезонних робітників – 20 %, декласовані елементи – 20 %, землероби – 5 % [18, арк. 80; 19, арк. 1; 21, арк. 2].

Одним із способів вирішення проблеми безробіття і нужденності подільських містечок стало створення колгоспів. Ф. Турченко, аналізуючи політичні аспекти переселенської політики, «аграризації євреїв» та створення національних адміністративно-територіальних одиниць, вказав на спробу партійно-радянського керівництва країни розширити соціальну базу більшовицького режиму, бо малися сумніви щодо відданості комунізму українського селянства [46, с. 247]. Так, у м. Остропіль створено три єврейські сільськогосподарські артілі. У середньому на кожного їдока припадало від 1,6–2,5 дес. землі, на працюючого – 2,5–4,3 десятин. Більшість євреїв проживали на відстані 2–5 верств від земельних наділів [31, с. 27–28]. Але така віддаль негативно впливала на робочий процес. Більшість із нових колгоспників не мали досвіду повсякденної сільської праці. Так, у «єврейських колгоспах» Кам'янець-Подільського округу працювало 879 декласованих елементів, 480 кустарів, 48 торгівців, 46 садівників, тютюників та виробників шовку, 43 службовці, 31 робітник і лише 18 хліборобів [20, арк. 20]. Звичайно, що такі колгоспники робили чимало помилок при обробітку землі.

Відсутність зацікавленості у результатах праці, значна відстань до наділів, призводила до халатного ставлення до праці, що зумовило до конфліктів із селянами. Для виконання плану, євреї наймали селян для проведення сільськогосподарських робіт. Так, до комуни с. Кузьминчик Чемеровецького району входило 35 осіб, із них 25 працездатних; 6 осіб проживало у селі, інші – у Кам'янці-Подільському. За допомогою найманих селян засіяне поле, а за худобою наглядали два батраки, які не входили до складу комуни. Комунари зібрали лише врожай фруктів [18, арк. 22]. Селяни вважали таких «комунарів» безгосподарниками і починали захоплювати необроблені землі. Іноді селяни спалювали сільськогосподарські будівлі з метою ліквідації єврейських артілей. Такі випадки відбулися в артілі «Педекз» Дунаєвецького району; у серпні 1926 р. спалено млин, що орендували колективом с. Січенці [22, арк. 264–266].

Відомий дослідник національних меншин України Л. Якубова підвела загальний підсумок спробам партійно-радянського керівництва країни вирішити проблему залучення євреїв до модернізації радянської економіки. Зусиллями радянських чиновників щодо змін соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20 % єврейської громади. «Проте більшість меншини – близько 80 % – зберегла традиційний спосіб занять та життя і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії» [52, с.200]. Основними причинами стало відсутність реальної кількості вільних земель на Півдні України, неврахування демографічної ситуації при аграризації багаточисельної єврейської родини (вимагалось на п'ять їдців щонайменше 3 працездатних), економічна малоспроможність родин (виходячи із класового принципу вибиралися найбідніші категорії), тривалість самого процесу. Чимало євреїв не бажало змінювати повсякденне життя через відсутність реальної перспективи.

Аграризація, на думку дослідниці, не дала політичних балів більшовицькій політиці через безвідповідальне ставлення партійно-радянських чиновників до самого процесу. Євреї, які спочатку сподівалися на допомогу радянської влади, побачивши безперспективність подальшого економічного зросту добробуту родини [52, с. 200–205].

Таким чином, територія Поділля мала регіональну соціально-економічну специфіку, що ґрунтувалася поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та ремісничих майстернях. Однак, руйнування сталих виробничих зв'язків зумовили аграрне перенаселення регіону. Населення подільських містечок, що займалося переробкою сільськогосподарської продукції та торгівлею, селяни, що мали наділ землі, на думку більшовиків, були носіями дрібнобуржуазної приватновласницької ідеології. Останнє обтяжувалося

прикордонним статусом Поділля та переважанням українського дрібнобуржуазного націоналізму серед селянської громади та місцевої інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Амонс А. І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. Т.2. Вінниця, 2007. С. 15–19.
2. Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині // Реабілітовані історією. Хмельницька область. Т.1. Хмельницький, 2008. С.10–130.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. К., 1913. 1115 с.
4. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Вінниця, 2000. Вип. 2. – С.56–70.
5. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. Харьков, 1930. Вып.1. С. 93–205.
6. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Вып. I. Каменец-Подольский, 1917. 15 с.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 31. Спр. 39. Арк. 197.
8. Горбань В. Єврейські містечка Вінницького і Кременчуцького округів на переломі 1928–1929 рр. // «Штетл» як феномен єврейської історії: збірник наукових праць: матеріали конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. С. 149–155.
9. Гусев В. Єврейське містечко в Радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. С. 155–160.
10. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. П-31. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 2–4.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-965. Оп. 5. Спр.190. Арк. 13.
12. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп. 3. Спр. 219. Арк.135.
13. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп. 3. Спр.8. Арк. 29–48.
14. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп.4. Спр.2. Арк. 1–4.
15. Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.4. Спр. 448. Арк. 1–104.
16. Держархів Вінницької обл. Ф. П-29. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 50–56.
17. Держархів Вінницької обл. Ф. П-31. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 26–27.
18. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р-766. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 80.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 22.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. П-301. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 1.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3508. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 20.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-653. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.
23. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-653. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 264–266.
24. Довідник із основних статистико-економічних показників господарства районів Вінницької області. Харків, 1933. 240 с.
25. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». Винница: Глобус-пресс, 2003. 352 с.
26. Калитко С. Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 339–342.
27. Комарницький О. Б. Антирадянські настрої студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х років // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.20. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С.382–391.
28. Маркова С. В. Еволюція економіко-громадянських форм активності в українському селі часів непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. С.44–49.
29. Матвеев А. Ю. Методи, особливості та наслідки здійснення другої хвилі розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині (літо 1930–1932 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.21. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. С.457–466.
30. Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі 1920-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С.61–65.
31. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національна меншина Поділля (20–30-ті рр. XX ст.). К., 2001. 254 с.
32. Подкур Р. Діяльність ВЧК–ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С.195–213.
33. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 75–84.
34. Подкур Р. Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К., 2001. Вип. 13. С. 127–149.
35. Рекурт В. П. Участь споживчої кооперації України в реалізації курсу «великого стрибка» запровадженого ВКП(б) на початку 30-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С.149–153.
36. Рибак І., Матвеев А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.
37. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції м. Кам'янець-Подільського у 20-х – 30-х рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.18. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 354–365.
- 38.

Сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. 232 с. 39. Смільський В. Пільги червоноармійським колгоспам // Вісті ВУЦВК. 1930. 1 березня. 40. Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». Вип.11. Львів, 2009. С.298–312. 41. Стадник О. О. Діяльність сільбуду у формуванні комуністичної свідомості селян (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С. 65–70. 42. Сталинские депортации. 1928–1953. / Сост. Н. Поболь, П. Полян. М.: МФД, Материк, 2005. 904 с. 43. Степанчук Ю. С. Місце робітників у соціальній структурі населення поділля в період нової економічної політики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2002. С.77–80. 44. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1(28). С. 220–252. 45. Тітова Н. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34. – С. 79–115. 46. Турченко Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. Запоріжжя, 1993. С.247. 47. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6618. Арк. 1–8. 48. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001. 560 с. 49. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. 608 с. 50. Шульга І. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця, 1993. 223 с. 51. Шульга І. Г. Гірка правда. Нариси історії подільського селянства 1920–1930-х років. Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 152 с. 52. Якубова Л. Д. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 10. С. 178–208. 53. Яцюк В. А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі у середині 20-х рр. ХХ ст. в оцінці органів статистики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. С. 164–167.

References

1. Amons A.I. Diyal'nist' pozasadovykh orhaniv na Vinnychchyni u period masovykh politychnykh represiy 1937–1938 rr. [Activities of extrajudicial authorities in Vinnytsia during the period of mass political repressions of 1937–1938]. Reabilitovani istoriyeyu. Vinnyts'ka oblast'. T.2. Vinnytsya, 2007. S. 15–19. 2. Vasylyev V., Misinkevych L., Podkur R. Politychni represiyi radyans'koyi doby na Khmel'nychchyni [Political repressions of the Soviet era in Khmelnytskyi region]. Reabilitovani istoriyeyu. Khmel'nyts'ka oblast'. T.1. Khmel'nyts'ky, 2008. S.10–130. 3. Ves' Yugo-Zapadniy kraj. Spravochnaya kniga po Kievskoi, Podol'skoi i Volynskoi gubernii [The whole South-West Region. Reference book on the Kiev, Podolsky and Volyn province]. K., 1913. 1115 s. 4. Volovk V. P. Sotsial'no-ekonomichne stanovyshche Podillya naprykintsi XIX – pochatku XX stolittya [Socio-economic situation of Podillya in the end of XIX – the beginning of the XX century]. Naukovi zapysky VDP. Seriya: Istoriya. Vinnytsya, 2000. Vyp. 2. – S.56–70. 5. Vologodtsev I.K. Osobennosti razvitiya gorodov Ukrainy [The peculiarities of the development of Ukrainian cities]. Trudy komissii po izucheniyu perspektiv razvitiya gorodov. Khar'kov, 1930. Vyp.1. S.93–205. 6. Vserossiiskaya sel'skokhozyaistvennaya perepis' 1916 goda. Podol'skaya guberniya [All-Russian agricultural census of 1916. Podil province. Issue. I. Kamenets-Podolsky region]. Vyp. I. Kamenets-Podol'skii, 1917. 15 s. 7. HDA SB Ukrayiny, f. 16, op. 31, spr. 39, ark. 197. 8. Horban' V. Yevreys'ki mistechka Vinnyts'koho i Kremenchuts'koho okruhiv na perelomi 1928–1929 rr. [Jewish towns of Vinnitsa and Kremenchug districts at the turn of 1928–1929] // «Shtetl» yak fenomen yevreys'koyi istoriyi: zbirnyk naukovykh prats': materialy konferentsiyi 30 serpnya – 3 veresnya 1998 r. K.: In-t yudayiky, Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho, 1999. S. 149–155. 9. Husev V. Yevreys'ke mistechko v Radyans'kiy Ukrayini pislya hromadyans'koyi viyny: problema vyzhyvannya [The Jewish Town in Soviet Ukraine after the Civil War: the Problem of Survival] // «Shtetl» yak fenomen yevreys'koyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats': Materialy konf. 30 serpnya – 3 veresnya 1998 r. K.: In-t yudayiky, Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho, 1999. S. 155–160. 10. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f. P-31, op. 1, spr.384, ark. 2-4. 11. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f. R-965, op. 5, spr.190, ark. 13. 12. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.3, spr.219, ark.135. 13. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.3, spr.8, ark. 29–48. 14. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.4, spr.2, ark.1–4. 15. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.4, spr.448, ark. 1–104. 16. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-29, op.1, spr.325, ark.50–56. 17. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-31, op.1, spr.384, ark. 26–27. 18. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f. R-766, op.1, spr.162, ark.80. 19. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.P-3, op.1, spr.160, ark.22. 20. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.P-301, op.1, spr. 178, ark.1. 21. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-3508, op.1, spr.33, ark.20. 22. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-653, op.2, spr.12, ark. 2. 23. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-653, op.2, spr.14, ark.264–266. 24. Dovidnyk iz osnovnykh statystyko-ekonomichnykh pokaznykh hospodarstva rayoniv Vinnyts'koyi oblasti [A guide to the main statistical and economic indicators of the economy of the districts of Vinnytsia region.]. Kharkiv, 1933. 240 s. 25. Evreiskii vopros: poiski otveta: Dokumenty 1919–1926 gg. [Jewish Question: Finding an Answer: Documents 1919–1926] / Sost. V.Yu.Vasil'ev i dr.; Predisl., primech., prilozh. L.I.Kilimnika; Tsentr izucheniya i publikatsii dokumentov evr. istorii «Khrani i pomni». Vinnitsa: Globus press, 2003. 352 s. 26. Kalytko S.L. Polityka kerivnytstva kompartiyi

shchodo pol's'koyi natsional'noyi menshyny naprykintsi 20-kh – 30-kh rr. (na materialakh Vinnyts'koyi oblasti) [Politics of the Communist Party leadership in relation to the Polish national minority in the late 20's and 30's (on the materials of the Vinnytsia region)]. Polyaky na Khmel'nychchyni: pohlyad kriz' viky: Zbirnyk naukovykh prats' za materialamy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (23–24 chervnya 1999 r.). Khmel'nyts'kyy, 1999. S. 339–342.

27. Komarnits'kyy O.B. Antyradyans'ki nastroyi studentiv u khodi borot'by pravlyachoho rezhymu proty politychnoyi opozyttsiyi 1930-kh rokiv [Anti-Soviet mood of students during the struggle of the ruling regime against the political opposition of the 1930s]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.20. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2010. S.382–391.

28. Markova S.V. Evolyutsiya ekonomiko-hromadyans'kykh form aktyvnosti v ukrayins'komu seli chasiv nepu [Evolution of economic and civic forms of activity in the Ukrainian village of the NEP era]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 22. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. O.A. Mel'nychuka. Vinnytsya: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2014. S.44–49.

29. Matvyeyev A.Yu. Metody, osoblyvosti ta naslidky zdiysnennya druhoyi khvyli rozkurkulennya na Podilli ta pivdenno-skhidniy Volyni (lito 1930–1932 rr.) [Methods, features and consequences of implementation of the second wave of dispossession in Podillya and south-eastern Volhynia (summer 1930–1932)]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.21. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2011. S.457–466.

30. Mel'nychuk O.A. Orhanizatsiya pensynoho strakhuvannya na Podilli 1920-kh rokakh [The organization of pension insurance in the 1920s]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 19. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S.61–65.

31. Misinkevych L.L. Yevreys'ka i pol's'ka natsional'na menshyna Podillya (20–30-ti rr. XX st.) [The Jewish and Polish minorities of Podillia (20–30's of the XX century)]. K., 2001. 254 s.

32. Podkur R. Diyal'nist' VChK–HPU u likvidatsiyi sionist's'kykh orhanizatsiy u seredyni 20-kh rr. XX st. [The activities of the Cheka-GPU in the liquidation of Zionist organizations in the mid 20's of the XX century]. Naukovi zapysky Kamyanets'-Podil's'koho derzh. un-tu. Istorychni nauky. Kamyanets'-Podil's'kyy, 2004. T. 13. S.195–213.

33. Podkur R. Rehional'ni osoblyvosti «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. na zachidnomu kordoni SRSR-URSR (na materialakh Podillya) [Regional features of the "Great Terror" 1937–1938 on the western border of the USSR-USSR (on materials of Podillya)]. Krayeznavstvo. 2012. # 1. S. 75–84.

34. Podkur R.Yu. Pereselelynya «politychno neblahonadiynykh» hromadyan Ukrayiny na pochatku 1935 roku v konteksti represyvnoyi polityky partiyno-derzhavnogo kerivnytstva SRSR [Resettlement of "politically unreliable" Ukrainian citizens in the beginning of 1935 in the context of the repressive policy of the party-state leadership of the USSR]. Istoryia Ukrayiny: Malovidomi imena, podiyi, fakty: Zb. statey / In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny ta in.; Redkol.: P.T. Tron'ko (vidp. red.) ta in. K., 2001. Vyp. 13. S. 127–149.

35. Rekrut V.P. Uchast' spozhyvchoyi kooperatsiyi Ukrayiny v realizatsiyi kursu «velykoho strybk» zaprovadzhenoho VKP(b) na pochatku 30-kh rr. XX st. [Participation of consumer cooperation of Ukraine in implementation of the "big jump" course introduced by the CPSU (b) in the early 30's of the twentieth century]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 18. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S.149–153.

36. Rybak I., Matvyeyev A. Trahichnyy perelom. Kolektyvizatsiya i rozkurkulennya na Podilli ta Pivdenno-Skhidniy Volyni [Tragic fracture. Collectivization and dispossession in Podillya and Southeastern Volhynia]. Kamyanets'-Podil's'kyy: Abetka, 2001. 140 s.

37. Savchuk V.O. Politychni represiyi proty naukovo-krayeznavchoyi intelihentsiyi m. Kamyantsya-Podil's'koho u 20-kh – 30-kh rr. XX st. [Political repressions against the ethno-regional intelligentsia of Kamyanets-Podil'sky in the 20's and 30's. XX centuries]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.18. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2008. S. 354–365.

38. Sel'skoje khozyaystvo Ukrainy [Agriculture of Ukraine]. Khar'kov, 1923. 232 s.

39. Smil's'kyy V. Pil'hy chervonoarmiy's'kym kolhospam [The privileges of the Red Army collective farms]. Visti VUTsVK. 1930. 1 bereznya.

40. Solovey O. H. Prykordonni konflikty na Volyni u 20-ti rr. XX st. [Frontier conflicts in Volyn in the 20's of the XX century]. Viys'kovo-naukovyy visnyk L'viv's'koho ordena Chervonoyi Zirky instytutu Sukhoputnykh viys'k im. Petra Sahaydachnoho Natsional'noho un-tu «L'viv's'ka politehnika». Vyp.11. L'viv, 2009. S.298–312.

41. Stadnyk O. O. Diyal'nist' sil'budu u formuvanni komunistychnoyi svidomosti selyan (na materialakh Podillya) [The activity of the farmhouse in the formation of the communist consciousness of the peasants (on the materials of Podillya)]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 19. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S. 65–70.

42. Stalinskie deportatsii. 1928–1953 [Stalinist deportations. 1928–1953] / Sost. N.Pobol', P.Polyan. M.: MFD, Materik, 2005. 904 s.

43. Stepanchuk Yu.S. Mistse robitnykiv u sotsial'niy strukturi naselelynya podillya v period novoyi ekonomichnoyi polityky [The Place of Workers in the Social Structure of the Division of the Population in the Period of New Economic Policy]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 4. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2002. S.77–80.

44. Titova N. «Sanatsiya» prykordonnyya USRR: poboryuvannya «pol's'ko-ukrayins'koho fashyzmu» na Podilli, 1930-ti roky [«Sanation» of the border of the Ukrainian SSR: the battle of «Polish-Ukrainian fascism» in Podillya, 1930s]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-K-HB. 2007. #1(28). S. 220–252.

45. Titova N. Represiyi na Podilli 1930-kh rokiv: ukrayins'ka ta pol's'ka «liniyi» [Repressions in the 1930s: Ukrainian and Polish «lines»]. Istoryia Ukrayiny: Malovidomi imena, podiyi, fakty: Zbirnyk statey. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2007. Vyp. 34. – S. 79–115.

46. Turchenko F.H. Volodymyr Zhabotyns'kyy i pytannya yevreys'koyi sil's'kohospodars'koyi

kolonizatsiyi na pivdni Ukrainy [Volodymyr Jabotinsky and the issue of Jewish agricultural colonization in the south of Ukraine]. Mizhnatsional'ni vidnosyny na pivdni Ukrainy: istoriya ta suchasnist'. Zaporizhzhya, 1993. S.247. 47. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 20, spr.6618, ark. 1–8. 48. Shapoval Yu. Ukrainyina XX stolittya: Osoby ta podiyyi v konteksti vazhkoyi istoriyi [Ukraine XX century: Persons and events in the context of difficult history]. K., 2001. 560 s. 49. Shapoval Yu., Prystayko V., Zolotar'ov V. ChK–HPU–NKVD v Ukrainyini: osoby, fakty, dokumenty [CK-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents.]. K.: Abrys, 1997. 608 s. 50. Shul'ha I. Holod na Podilli: Do 60-richchya holodomoru 1933 r. [Hunger in Podillya: To the 60th anniversary of the Holodomor 1933]. Vinnytsya, 1993. 223 s. 51. Shul'ha I.H. Hirka pravda. Narysy istoriyi podil's'koho selyanstva 1920–1930-kh rokiv [Mustard is true. Essays on the history of the Podolsk peasantry of the 1920–1930s.]. Vinnytsya: VAT «Vinobldrukarnya», 1997. 152 s. 52. Yakubova L. D. Polityka ahraryzatsiyi yevreystva: sotsial'ni ta ekonomichni naslidky (20-ti – pochatok 30-kh rr. XX st.) [The Policy of Agrarianization of Jewry: Social and Economic Consequences (20th – early 30's of the 20th Century)]. Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – Vyp. 10. – S.178–208. 53. Yatsyuk V.A. Problema ahrarnoho perenaselennya na Podilli u seredyni 20-kh rr. XX st. v otsyntsi orhaniv statystyky [The problem of agrarian overpopulation in Podillia in the mid 20's of the twentieth century. In the assessment of statistical bodies] // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Mykhayla Kotsyubyn's'koho. Vyp. 6. Seriya: Istoriya: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2003. S. 164–167.

Владимир Рубан

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОДОЛЬЯ НА ФОНЕ РЕАЛИЗАЦИИ «СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ» УССР В 1920–1930-Х ГГ.

В статье исследуются региональные социально-экономические и политические особенности Подолья в 1920–1930-х гг. Акцентируется внимание на «пограничном статусе региона», который обусловил проведение постоянных «чисток политически неблагонадежного населения» и проведения перманентных репрессивных акций. Они проводились в контексте реализации конкретных задач, инициированных выше партийно-советским руководством СССР. Также поднимаются проблемы национального состава населения и демографические потери во время государственного террора после бурных событий Первой мировой войны и национальной революции, вызвали значительную миграцию и изменения административно-территориального деления. Раскрыто содержание особенностей сельскохозяйственного и промышленного развития региона. Изучены вопросы экономического пространства, эволюционировал в направлении утверждения господства государственно-бюрократического сектора народного хозяйства, существенно ограничивая таким образом материально-финансовые ресурсы крестьянского повстанческого движения. Агрессивная экономическая и внеэкономическая политика советских ухудшала качество жизни всех социальных слоев населения, поддерживая таким образом постоянное ее недовольство функционирующей в регионе и Украине в целом административно-политической системы.

Ключевые слова: Подолье, политические репрессии, региональная специфика, сельское хозяйство, промышленность.

Volodymyr Ruban

REGIONAL PECULIARITIES OF SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT OF PODOL ON THE BACKGROUND OF THE REALIZATION OF «SOCIALIST RECONSTRUCTION» OF THE USSR IN THE 1920S-1930S.

The article explores regional socio-economic and political features of Podillia in the 1920s-1930s. Attention is focused on the «border status of the region», which led to the holding of permanent «purges of politically unreliable people» and the holding of permanent repressive actions. They were conducted in the context of the implementation of specific tasks initiated by the Party and Soviet leaders of the USSR. Also, the problems of the national composition of the population and demographic losses during state terror are raised after the turbulent events of the First World War and the national revolution, caused significant migration and changes in the administrative-territorial division. The content of the features of the agricultural and industrial development of the region is revealed. The issues of the economic space have been studied, evolved towards the establishment of the domination of the state-bureaucratic sector of the national economy, thereby substantially limiting the material and financial resources of the peasant insurgency movement. Aggressive economic and non-economic policies of the Soviet Union worsened the quality of life of all social strata of the population, thus supporting its

constant discontent with the administrative and political system that functions in the region and in Ukraine as a whole.

Key words: Podillya, political repression, regional specificity, agriculture, industry.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП

У статті проаналізовано практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр. На базі архівних джерел встановлено, що основною причиною звернення радянської влади до оренди була нездатність більшовицької держави налагодити ефективне управління економікою та її післявоєнну відбудову. З'ясовано, що I Подільський губернський з'їзд рад, ухвалюючи 4 липня 1921 р. рішення щодо впровадження орендних відносин, наполягав на необхідності керуватися при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою.

Встановлено, що вже до середини жовтня 1921 р. в оренду передано 83,58 % зареєстрованих на той час підприємств. Висвітлено особливості орендних відносин в провідних галузях економіки Поділля – цукровій та борошномельній. Підкреслено, що при визначенні орендарів, влада віддавала перевагу державним підприємствам перед приватниками. Наголошено, що з 1926 р. влада перейшла від утисків до витіснення орендарів і до кінця 1928 р. їх практично не залишилося.

Ключові слова: Поділля, НЕП, оренда, орендар, приймально-здавальна комісія.

Однією із характерних ознак сучасного етапу українських економічних відносин є оренда. Як позитивні, так і негативні її аспекти значною мірою походять ще з радянського минулого, з часів нової економічної політики. У кожному регіоні реалізація генеральної лінії мала свої особливості, зокрема в прикордонній Подільській губернії. Проте дана проблема ще не стала предметом спеціального дослідження. Саме тому метою статті є проаналізувати на основі архівних джерел практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр.

Запровадження НЕП покликане було створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. Леніна, ця політика на місцях «залишалася значним чином не роз'ясненою», X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. резолюцією «Про економічну політику» пояснила, що держава повинна підтримати «кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства». Місцеві господарські органи отримали право самостійно здавати в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державні підприємства [1, с. 405–406].

Наданим правом досить оперативно скористався I Подільський губернський з'їзд рад, який 14 липня 1921 р. резолюцією «Про діяльність губернської ради народного господарства» зобов'язав губраднаргосп зосередити зусилля на відновленні «важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної», та дрібної, продукція якої необхідна для сільського господарства. Для цього слід було налагодити трудову дисципліну на виробництві та широко використовувати здачу підприємств у оренду, керуючись при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. При виборі орендарів з'їзд радів віддавати перевагу кооперативним об'єднанням, трудовим артілям і приватним особам, які мають адміністративний і господарський досвід [2, с. 90].

Відповідно до вказівок центру розпочалася робота із укладення угод оренди. Як доповідали на нараді працівників губраднаргоспу 23 жовтня 1921 р. керівники його повітових відділень, у 9 із 12 повітів кооперативні організації, кустарні артілі, підприємства, приватні особи, військові частини та навіть відділення Державного політичного управління (далі – ДПУ) взяли в оренду 687 підприємств з 822 зареєстрованих на той час, або 83,58 %. Зокрема: 649 млинів, 7 тютюнових фабрик, 21 миловарний, 5 пивоварних, 4 свічкових заводи та 1 завод фруктових вин. Зазначимо, що у Літинському повіті першими на Поділлі наважилися здійснити денационалізацію – колишнім власникам повернули 60 маслобоєнь [2, с. 125–132].

Перший досвід проведення орендної кампанії показав, що укладення орендних договорів потребувало чіткого визначення власника об'єкта. Щоб уникнути тривалих суперечок навколо цього питання та заощадити час і гроші, ВУЦВК постановою від 15 березня 1922 р. визначив, що усі промислові підприємства з числом працівників понад п'ять, при наявності механічного двигуна, і десяти без нього, які перейшли у власність республіки до 21 червня 1921 р., вважаються націоналізованими. Усі підприємства, віднесені до розряду великих і середніх, були «залишені за державою» [3, арк. 44].